

Aldona Domańska¹

Instytucja *recall* – narzędzie demokracji czy zabawka w rękach opozycji?

Słowa kluczowe: *recall*, demokracja bezpośrednia, odwołanie parlamentarzysty, konstytucja, mandat wolny

Keywords: recall, direct democracy, dismissal of a parliamentarian, Constitution, free mandate

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest jedna z instytucji demokracji bezpośredniej sensu stricto – *recall*, która funkcjonuje w Polsce na poziomie samorządu terytorialnego. Artykuł ten jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy instytucja ta powinna zostać wprowadzona do polskiego porządku prawnego na poziomie ogólnokrajowym. By odpowiedzieć na powyższe pytanie koniecznym jest przedstawienie zasad funkcjonowania tej instytucji w innych państwach. Zastosowanie metody prawnoporównawczej pozwala na zgłoszenie postulatu by wprowadzić taką instytucję do polskiego porządku prawnego. Jednak dopiero praktyka pokazałaby czy stałaby się ona kolejną formą demokracji bezpośredniej czy narzędziem w rękach opozycji.

---

¹ ORCID ID: 0000 0002 9343 6932, doktor habilitowany, Uniwersytet Łódzki. E-mail: adomanska@wpia.uni.lodz.pl.

Abstract**Institution of Recall – a Tool of Democracy or
a Toy in the Hands of the Opposition?**

The subject of the study is one of the institutions of direct democracy *sensu stricto* – recall, which operates in Poland at the level of local government. This article is an attempt to answer the question whether this institution should be introduced into the Polish legal system at the national level. In order to answer the above question, it is necessary to present the principles of the functioning of this institution in other countries. The use of the comparative legal method allows for the submission of a postulate to introduce such an institution into the Polish legal system. However, only practice would show whether it would become another form of direct democracy or a tool in the hands of the opposition.

✱

I. Wstęp

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że sprawowanie władzy w państwie demokratycznym opiera się na trzech zasadach: wolności, równości i większości². A skoro twierdzimy, że w państwach demokratycznych rządy opierają się na większości to muszą powstać mechanizmy umożliwiające podejmowanie decyzji przez tę większość lub w jej imieniu. Mowa tu o formach demokracji pośredniej i bezpośredniej. I choć pierwsza stała się zasadą wciąż warto pochylić się nad drugą z nich. Katalog instytucji demokracji bezpośredniej trudno uznać za zamknięty i jednoznacznie dookreślony. Prawozorem tych instytucji było zgromadzenie ludowe, znane w starożytnych państwach-miastach Grecji i w Rzymie. W czasach nam współczesnych podstawową instytucją demokracji bezpośredniej jest referendum, które można potraktować jako swoistego rodzaju kontynuację zgromadzenia ludowego. Do katalogu tych instytucji zalicza się także inicjatywę ludową i weto ludowe, ponadto bywają za-

---

² M. Rachwał, *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010, s. 17–18.

szeregowane do nich konsultacje ludowe³. Niejednoznacznością w literaturze charakteryzuje się natomiast termin plebiscyt⁴. W ostatnich latach widoczny jest niewielki wzrost zainteresowania instytucjami demokracji bezpośredniej, zarówno ze strony przedstawicieli doktryny jak i obywateli oraz partii politycznych. Przedmiotem niniejszego opracowania jest jedna z instytucji demokracji bezpośredniej *sensu stricto* – *recall*. Artykuł ten jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy instytucja ta może lub powinna zostać wprowadzona do polskiego porządku prawnego na poziomie ogólnokrajowym. I czy jeśli zostałaby wprowadzona stała by się faktycznie kolejnym narzędziem demokracji, czy może odwrotnie – instrumentem wykorzystywanym przez opozycję. By dopowiedzieć na powyższe pytanie koniecznym jest przedstawienie zasad funkcjonowania tej instytucji w aspekcie porównawczym, a następnie skonfrontowanie ich z polskimi realiami prawnymi.

II. Istota *recall*

Istota instytucji odwołania (*recall*) polega na usunięciu przed upływem kadencji funkcjonariusza publicznego ze stanowiska obsadzonego w wyborach powszechnych⁵. Tym samym, jak słusznie wskazuje Łukasz Jakubiak, stanowi ono odwrócenie logiki aktu wyborczego, uprawniając wyborców do do-

---

³ S. Grabowska, *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009.

⁴ Szerzej K. Krzyszeń, *Instytucje demokracji bezpośredniej*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12897/1/G_Kryszen_Instytucje_demokracji_bezposredniej.pdf (20.03.2022); K. Piech, *Instytucje demokracji bezpośredniej w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2015, r. XIV, nr 1, s. 121–135; M. Marczevska-Rytko, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2011; A. Piasecki, *Demokracja bezpośrednia w Polsce po 1989 roku*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 1, s. 9–27; P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna*, Gdańsk 2009, S. Grabowska, *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009.

⁵ P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna*, op.cit., s. 58. W ten sposób definiują *recall* także przedstawiciele doktryny zachodniej: J.F. Zimmerman, *The Recall: Tribunal of the People*, Albany Albany: State University of New York Press 2014, s. 1, 9; J. Macgregor Burns, J.W. Peltason, T. Cronin, D. Magleby, *Government By The People*, New York 2000, s. 27, M. Qvortrup, *Hasta la Vista: a comparative institutionalist analysis of the recall*, „Representation”, July 2011, vol. 47, no. 2, s. 161.

konania zmian personalnych na stanowiskach publicznych w trakcie trwania kadencji⁶.

Niektórzy badacze uważają, że korzeni współczesnej instytucji odwołania można doszukiwać się już w ojczyźnie demokracji bezpośredniej – starożytnym Rzymie, przywołując przykład usunięcia Marka Oktawiusza z kolegium trybunów w 133 r. p.n.e.⁷ Obecna konstrukcja procedury *recall* odwołuje się do wzorców szwajcarskich i brytyjskich⁸. Jednym z krajów, w którym najszybciej nastąpiła implementacja tego rozwiązania są Stany Zjednoczone. Geneza badanej instytucji w Stanach Zjednoczonych Ameryki sięga czasów kolonialnych⁹. W tym systemie instytucja ta przeszła długą drogę i współcześnie *recall* odbywa się poprzez głosowanie bezpośrednie i powszechne, na wniosek podpisany przez uprawnioną grupę wyborców na poziomie stanowym. Wnioskodawcy mają określony, od dnia przyjęcia i zarejestrowania wniosku przez przedstawiciela władz stanu, czas na zebranie odpowiedniej liczby podpisów. Jeśli warunki formalne zostaną spełnione, wówczas organ władzy stanowej zarządza przeprowadzenie głosowania nad odwołaniem osoby objętej *recall*. Zakres podmiotowy odwołania jest zróżnicowany i obejmuje np. wszystkie osoby pochodzące z wyboru, a więc reprezentantów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej np. w Arizonie, Kaliforni czy Kolorado; w niektórych stanach sędziowie wyłączeni są z tej grupy np. Waszyngton; a w Illinois dla przykładu dotyczy ona tylko gubernatora. Procedura jest podobna we wszystkich stanach i składa się z kilku etapów:

- złożenie wniosku o wszczęcie procedury *recall* przez określoną liczbę wyborców;
- zebranie odpowiedniej liczby podpisów pod wnioskiem o przeprowadzeniem głosowania nad odwołaniem (Kalifornia – liczba musi odpowiadać 12% głosów oddanych w ostatnich wyborach, przy czym

⁶ Ł. Jakubiak, *Instytucja recall w Kolumbii Brytyjskiej na tle wzorca amerykańskiego*, „Przeгляд Sejmowy” 2011, nr 4(105), s. 81.

⁷ F.F. Abbott, *The Referendum and the Recall Among the Ancient Romans*, „The Sewanee Review”, January 1915, s. 92–94.

⁸ A. Twomey, *The Recall and Citizens' Initiated Elections: Options for New South Wales*, „Constitutional Reform Unit Sydney Law School” 2011, Report No. 1, s. 7.

⁹ A. Młynarska-Sobaczewska, *Instytucja recall election w regulacjach stanowych USA*, „Studia Wyborcze” 2015, t. 20, s. 56–59.

muszą to być podpisy pochodzące z wszystkich 5 hrabstw, co najmniej 1% z każdego);

- głosowanie (za musi opowiedzieć się określona liczba wyborców).

Etap ostatni często połączony jest z wyborem następcy.

Przedmiot *recall* – może być wyraźnie określony w konstytucji w postaci wskazania przyczyn odwołania (np. Alaska – brak sprawności, niekompetencja, zaniedbanie obowiązków czy korupcja; Kansas – popełnienie przestępstwa albo naruszenie prawa lub niedopełnienie obowiązków związanych ze sprawowaniem urzędu) lub ogólnie z powodu niezadowolenia obywateli z efektów działania czy prowadzonej polityki przez reprezentanta¹⁰.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki analizowana procedura jest stosunkowo często uruchamiana, choć niekiedy wysiłki wyborców kończą się na etapie 2, gdyż nie są oni w stanie zebrać wystarczającej liczby podpisów¹¹. Jako ciekawostkę można wskazać skuteczne *recall* w Kalifornii, wynikiem którego była zmiana na stanowisku gubernatora: znany aktor Arnold Schwarzenegger zastąpił na tym urzędzie Graya Davisa¹².

W zdecydowanej większości państw instytucja odwołania podobnie jak w USA istnieje tylko na poziomie lokalnym, rzadko znajduje ona zastosowanie na szczeblu ogólnokrajowym. Najszerszy krąg podmiotów podlegających procedurze odwołania unormowany jest w konstytucjach państw Ameryki Łacińskiej. W przypadku Wenezueli w 2005 r. obywatele doprowadzili nawet do głosowania nad odwołaniem Prezydenta Hugo Chaveza¹³. Poza Ameryką Północną, *recall* funkcjonuje w kanadyjskiej prowincji Kolumbia Brytyj-

¹⁰ A. Młynarska-Sobaczewska, op.cit.

¹¹ Dla przykładu w Kalifornii od 1913 r. do 2021 r. miało miejsce 179 prób odwołania urzędników stanowych. Jedenaście prób odwołania zebrało wystarczającą liczbę podpisów, aby zakwalifikować się do głosowania, a spośród nich wybrany urzędnik został odwołany w sześciu przypadkach., <https://www.sos.ca.gov/elections/recalls/recall-history-california-1913-present> (10.06.2022), CalMatters, <https://calmatters.org/politics/2021/09/california-recall-republican-party-disarray> (31.05.2022).

¹² M.E. Felchner, *Recall Elections: Democracy in Action or Populism Run Amok*, „Congressional Quarterly Inc” 2004, vol. 25, no. 5, s. 30–32.

¹³ Revocatoria de mandato: instytucja *recallu* w Wenezueli na przykładzie referendum w sprawie odwołania prezydenta Cháveza z 2005 r., B. Kralka, *Revocatoria de mandato: instytucja recallu w Wenezueli na przykładzie referendum w sprawie odwołania prezydenta Cháveza z 2005 r.*, [w:] *Instytucje demokracji bezpośredniej w praktyce*, red. O. Hałub, M. Jabłoński, M. Radajewski, Wrocław 2016, s. 123–133.

ska, Azji (m.in. Tajwan, Korea Południowa) oraz Afryce (Etiopia, Uganda), Ameryce Południowej w Peru¹⁴, Kolumbii, Boliwii, Ekwadorze i Argentynie¹⁵. W Europie zaś m.in. w Szwajcarii¹⁶, Niemczech, Rumunii, Liechtensteinie, Łotwie¹⁷, Polsce, także na Ukrainie i w Zjednoczonym Królestwie¹⁸.

III. Recall na poziomie ogólnokrajowym

Przykładem takiego rozwiązania może być instytucja wprowadzona w 2009 r. na Łotwie¹⁹. Asumptem do jej wprowadzenia było narastające niezadowolenie społeczeństwa pogarszającą się sytuacją ekonomiczną w kraju i niechęcią prezydenta do skorzystania z konstytucyjnego uprawnienia do zarządzania referendum w sprawie rozwiązania parlamentu przed upływem kadencji²⁰. Zgodnie z art. 78 Konstytucji Łotwy nie mniej niż jedna dziesiąta część wyborców ma prawo złożyć projekt zmiany konstytucji lub projekt ustawy, którą prezydent przekazuje do Saeimy²¹. W 2008 r. wyborcy skorzystali z tego prawa i złożyli projekt zmiany konstytucji przewidujący mechanizm *recall*. W referendum za wprowadzeniem *recall* opowiedziało się 96,78%²². Prezydent zwrócił się 14 stycznia 2009 r. do parlamentu z żądaniem, aby Saeima rozpoczęła proces konstytucjonalizacji *recall*, w przeciwnym razie zagroził zainicjowaniem procesu rozwiązania parlamentu w trybie art. 48 konstytucji – w trybie zarządzania przez prezydenta referendum narodowego w spra-

¹⁴ D. Kossak, *Praktyka revocatoria del mandato w Argentynie*, [w:] *Instytucje demokracji bezpośredniej w praktyce...*, s. 93–107.

¹⁵ M. Bankowicz, *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Kraków 2006, s. 187; M. Musiał-Karg, *Elektroniczne referendum w Szwajcarii. Wybrane kierunki zmian helweckiej demokracji bezpośredniej*, Poznań 2012, s. 44–45.

¹⁶ M. Musiał-Karg, *op.cit.*, s. 45–45.

¹⁷ A. Jackiewicz, *Instytucja Recall na Łotwie*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 2 (42), s. 69–82.

¹⁸ <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn05089> (1.06.2022).

¹⁹ Szerzej A. Jackiewicz, *Instytucja Recall...*, s. 73–75.

²⁰ A. Jackiewicz, *Referendum w sprawie rozwiązania parlamentu na Łotwie z 23 lipca 2011 roku*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2017, nr 5, s. 85–100.

²¹ A. Rodina, J. Pleps, *Constitutionalism in Latvia: Reality and Developments*, [w:] *New Millennium Constitutionalism: Paradigms of Reality and Challenges*, Yerevan 2013, s. 431–473.

²² A. Jackiewicz, *Instytucja Recall...*, s. 74.

wie rozwiązania parlamentu²³. Recall wprowadzony został ustawą o zmianie konstytucji z 8 kwietnia 2009 r. Zgodnie z art. 14, co najmniej jedna dziesiąta wyborców ma prawo wystąpić z wnioskiem o zarządzenie referendum w sprawie odwołania Saeimy. Wyborcy nie mogą natomiast odwołać poszczególnych członków Saeimy. Z prawa do ogłoszenia referendum odwołującego nie można skorzystać:

- w ciągu jednego roku po zwołaniu parlamentu;
- w ciągu roku przed upływem kadencji parlamentu;
- w okresie ostatnich sześciu miesięcy kadencji prezydenta państwa;
- jak również w okresie krótszym niż sześć miesięcy od poprzedniego referendum w sprawie odwołania parlamentu (art. 14 zd. 3).

Jeśli w referendum za odwołaniem parlamentu zagłosuje większość głosujących, przy frekwencji wynoszącej co najmniej dwie trzecie głosujących w poprzednich wyborach do Saeimy, parlament uznaje się za odwołany²⁴.

Poza Łotwą rozwiązanie takie występuje w Lichtensteinie, gdzie zgodnie z art. 48 ust 3 tysięcy pięciuset uprawnionych do głosowania obywateli lub cztery gminy na podstawie uchwał zgromadzeń gmin może zażądać referendum w sprawie rozwiązania Landtagu²⁵.

IV. Recall w Polsce

W polskim porządku prawnym również istnieje instytucja pozwalająca na odwołanie przez obywateli organu obsadzanego w wyborach powszechnych. Taką możliwość daje referendum w sprawie odwołania organów jednostek samorządu terytorialnego, unormowane w art. 170 konstytucji oraz w ustawie z 15 września 2000 r. o referendum lokalnym²⁶. Referendum odwoławcze może dotyczyć organów stanowiących każdej z trzech jednostek samorządu terytorialnego, a na poziomie gminy także jej organu wykonawczego

²³ Szerzej: A. Rodina, J. Pleps, op.cit., 453.

²⁴ Konstytucja Łotwy w brzmieniu Ustawy z 8 kwietnia 2009 r., która weszła w życie 2 listopada 2010 r., <https://likumi.lv/doc.php?id=57980> (31.05.2022).

²⁵ Konstytucja Księstwa Liechtensteinu, VERFASSUNG DES FÜRSTENTUMS LIECHTENSTEIN, tłum. R. Grabowski, Warszawa 2013, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Liechtenstein_pol_010712.pdf (31.05.2022).

²⁶ t.j. Dz.U. 2019, poz. 741.

tj. wójta, burmistrza, prezydenta miasta. Z wnioskiem o jego przeprowadzenie mogą wystąpić wyłącznie mieszkańcy w liczbie najmniej 10% uprawnionych do głosowania mieszkańców gminy albo powiatu i 5% uprawnionych do głosowania mieszkańców województwa. Referendum takie jest wiążące, gdy weźmie w nim udział co najmniej 3/5 uprawnionych, którzy uczestniczyli w wyborze tego organu²⁷.

Minimalna frekwencja w tych sprawach ustalana jest zawsze indywidualnie na potrzeby konkretnego głosowania i w zależności od poziomu faktycznej partycypacji wyborczej mieszkańców danej jednostki samorządowej może być teoretycznie wyższa lub niższa

Inicjatywa referendalna w przypadku referendum odwoławczego przysługuje na zasadach ogólnych mieszkańcom danej jednostki terytorialnej, przy czym ewentualnego wniosku o zarządzanie referendum nie składają oni w tym przypadku do rady (sejmiku) lecz do wojewódzkiego komisarza wyborczego.

Dodatkowo, ustawodawca wprowadził obostrzenia czasowe, zabraniając organizacji referendum odwoławczego 10 miesięcy od dnia wyborów lub ostatniego referendum w tej sprawie oraz gdy do upływu kadencji pozostało mniej niż 8 miesięcy. Zgodnie z art. 25. ust. 1. postanowienie komisarza wyborczego o przeprowadzeniu referendum zawiera:

- termin przeprowadzenia referendum;
- wzór i treść karty do głosowania;
- kalendarz czynności związanych z przeprowadzeniem referendum.

Referendum przeprowadza się w dzień wolny od pracy najpóźniej w 50 dniu od dnia opublikowania postanowienia komisarza wyborczego w tej sprawie albo od dnia uprawomocnienia się wyroku sądu administracyjnego (art. 27)²⁸.

Jak pokazuje praktyka ze względu na restryktywne warunki skuteczności, referendum lokalne w sprawie odwołania organów samorządu nie stanowi skutecznego mechanizmu kontroli społecznej nad poczynaniami władz lokalnych. Tylko od stycznia 2019 r. do lipca 2022 r. – przeprowadzono 1473

---

²⁷ Określenie minimalnej frekwencji w referendum odwoławczym było przedmiotem dyskusji, propozycji legislacyjnych i zmian obowiązujących regulacji. Obecne rozwiązanie wprowadzone zostało w 2005 r. (zastępując wcześniej obowiązujący wymóg uczestnictwa na poziomie 30%).

²⁸ Szerzej: A. Rytel-Warzocho, *Referendum lokalne w Polsce w świetle aktualnych regulacji prawnych i proponowanych zmian*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2020, nr 2 (54), s. 67–89.

referenda, z czego 68 referendów sprawie odwołania²⁹: Tylko 6 z nich było ważnych i zakończyło się odwołaniem organu. To niecałe 14 procent. Reszta inicjatyw było nieważnych z powodu zbyt małej w stosunku do wymaganej frekwencji³⁰.

V. Zakończenie

Propozycja wprowadzenia *recall* na poziomie ogólnokrajowym w naszym systemie ustrojowym była już zgłaszana w okresie porozbiorowym. W tzw. projekcie ludowym Konstytucji RP autorstwa Mieczysława Niedziałkowskiego proponowano prawo żądania obywateli, by prezydent rozwiązał Sejm. Z wnioskiem takim musiałoby wystąpić przynajmniej 300 tysięcy posiadaczy czynnego prawa wyborczego³¹. Propozycja ta nie znalazła jednak poparcia i nie została wprowadzona do polskiego porządku prawnego.

W Polsce zgodnie z obowiązującą regulacją konstytucyjną (art. 104) posłowie są przedstawicielami Narodu i nie wiążą ich instrukcje wyborców. Czyli mandat wolny zakłada, że deputowany reprezentuje cały zbiorowy podmiot władzy, a nie tylko wyborców z okręgu, w którym został wybrany. Nie istnieje tym samym zależność prawna między deputowanym a wyborcami. I faktycznie taka koncepcja oznacza, że przez swoich wyborców nie może on zostać rozliczony w czasie trwania kadencji. Ale przecież to wciąż Naród jest suwerenem, którego posłowie tylko reprezentują. I choć koncepcja wprowadzenia *recall* do polskiego systemu wymagałaby zmiany ustawy zasadniczej, to jest to propozycja godna rozważenia. Wiele lat temu Marsyliusz z Padwy pisał, że władza państwowa powinna mieć swoją legitymację w woli suwerennego ludu – prawodawcy, gdyż tylko wtedy państwo może spokojnie i trwale funkcjonować oraz szanowane będą ustanowione w nim prawa. Oznacza to,

²⁹ https://pkw.gov.pl/uploaded_files/1653360340_terminarz-wyborow-w-trakcie-kadencji-2018-2023-wow-23052022.pdf (20.05.2022).

³⁰ <https://www.prawo.pl/samorzad/referendum-lokalne-w-sprawie-odwolania-wojta-i-rady-gminy,509362.html> (20.05.2022).

³¹ K. Jajecznik, *Przez demokrację do socjalizmu – projekt konstytucji autorstwa Mieczysława Niedziałkowskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 4(9), s. 113, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/16666/K.%20Jajecznik%2C%20projekt%20Niedzia%C5%82kowskiego.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (31.05.2022).

że jeśli naród straci zaufanie do swoich przedstawicieli powinien mieć prawo ich odwołać. Skoro mamy prawo wyboru, to powinniśmy być uprawnieni do cofnięcia tego poparcia, jeśli polityk, któremu udzieliliśmy wotum zaufania zawiódł nas lub działa na szkodę państwa. Dlatego słusznym wydaje się rozwiązanie, w którym określona liczba obywateli posiadających czynne prawo wyborcze do Sejmu mogłaby zainicjować procedurę skrócenia kadencji Sejmu np. w drodze wniosku o zarządzenie referendum przez prezydenta.

Literatura

- Abbott F.F., *The Referendum and the Recall Among the Ancient Romans*, „The Sewanee Review” January 1915.
- Bankowicz M., *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Kraków 2006.
- Felchner M.E., *Recall Elections: Democracy in Action or Populism Run Amok*, „Congressional Quarterly Inc” 2004, vol. 25, no. 5.
- Grabowska S., *Formy demokracji bezpośredniej w wybranych państwach europejskich*, Rzeszów 2009.
- Jackiewicz A., *Instytucja Recall na Łotwie*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 2 (42).
- Jackiewicz A., *Referendum w sprawie rozwiązania parlamentu na Łotwie z 23 lipca 2011 roku*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2017, nr 5.
- Jajecznik K., *Przez demokrację do socjalizmu – projekt konstytucji autorstwa Mieczysława Niedziałkowskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2006, nr 4(9).
- Jakubiak Ł., *Instytucja recall w Kolumbii Brytyjskiej na tle wzorca amerykańskiego*, „Przeгляд Sejmowy” 2011, nr 4(105).
- Kossak D., *Praktyka revocatoria del mandato w Argentynie*, [w:] *Instytucje demokracji bezpośredniej w praktyce*, red. O. Hałub, M. Jabłoński, M. Radajewski, Wrocław 2016.
- Kralka B., *Revocatoria de mandato: instytucja recallu w Wenezueli na przykładzie referendum w sprawie odwołania prezydenta Cháveza z 2005 r.*, [w:] *Instytucje demokracji bezpośredniej w praktyce*, red. O. Hałub, M. Jabłoński, M. Radajewski, Wrocław 2016.
- Krzyszeń K., *Instytucje demokracji bezpośredniej*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12897/1/G_Kryszen_Instytucje_demokracji_bezposredniej.pdf
- Macgregor Burns J., Peltason J.W., Cronin T., Magleby D., *Government By The People*, New York 2000.
- Marczewska-Rytko M., *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2011.
- Młynarska-Sobaczewska A., *Instytucja recall election w regulacjach stanowych USA*, „Studia Wyborcze” 2015, t. 20.

- Musiał-Karg M., *Elektroniczne referendum w Szwajcarii. Wybrane kierunki zmian helweckiej demokracji bezpośredniej*, Poznań 2012.
- Piasecki A., *Demokracja bezpośrednia w Polsce po 1989 roku*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 1.
- Piech K., *Instytucje demokracji bezpośredniej w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2015, r. XIV, nr 1.
- Qvortrup M., *Hasta la Vista: a comparative institutionalist analysis of the recall*, „Representation”, July 2011, t. 47, nr 2.
- Rachwał M., *Demokracja bezpośrednia w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Warszawa 2010.
- Rodina A., Pleps J., *Constitutionalism in Latvia: Reality and Developments*, [w:] *New Millennium Constitutionalism: Paradigms of Reality and Challenges*, Yerevan 2013.
- Rytel-Warzocho A., *Referendum lokalne w Polsce w świetle aktualnych regulacji prawnych i proponowanych zmian*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2020, nr 2 (54).
- Twomey A., *The Recall and Citizens' Initiated Elections: Options for New South Wales*, „Constitutional Reform Unit Sydney Law School” 2011, Report No. 1.
- Uziębło P., *Demokracja partycypacyjna*, Gdańsk 2009.
- Zimmerman J.F., *The Recall: Tribunal of the People*, Albany Albany: State University of New York Press 2014.